

Arbejdet og Jorden.

Af

H. Waage.

I.

Naar jeg i sin Tid (Nationaløkonomisk Tidsskrift 1908 S. 269 ff.) følte mig opfordret til at tage til Genmæle mod Hr. Kontorchef Jens Warmings Undersøgelse af Aarsagerne til den i den sidste Menne-skealder stedfundne Indvandring til Byerne, var Grunden den, at Hr. Warming ikke forekom mig at gaa til Værks med den fornødne videnskabelige Nøjagtighed. Hr. Warming erklærede nemlig, at denne Indvandring skyldtes en »økonomisk Nødven-dighed«, hvilket paa andet dansk vil sige saa meget, at politiske Bestræbelser for at ændre Forholdene er overflødige og unyttige. Til at begrunde en saadan Erklæring var de af Hr. Warming fremførte Data imidlertid ganske utilstrækkelige.

I sin sidste Afhandling om »By og Land« (Na-tionaløkonomisk Tidsskrift 1908 S. 571 ff.) undskylder Hr. Warming sig med, at det altid er vanskeligt at drøfte, hvorledes Forholdene vilde udvikle sig, hvis denne eller hin »bestaaende Grundfaktor« blev ændret.

Ja, det er rigtigt nok, det er grumme vanskeligt, og man maa selvfølgelig passe paa, at Fantasien ikke løber løbsk. Men vil man som Hr. Warming gaa udenom disse Vanskeligheder og begrænse Undersøgelsen, maa man ogsaa være saa forsigtig at drage en begrænset Konklusion. Hr. Warming har ikke iagttaget denne Forsigtighed, og Lægmanden, der ikke er i Stand til at læse hans Afhandling om Landbrugets Arbejdersmangel og Byernes Arbejdsløshed (Nationaløkonomisk Tidsskrift 1908 S. 32 ff.) med den fornødne Kritik, maa nødvendigvis faa det Indtryk, at Hr. Warming har behandlet Spørgsmaalet paa en saa alsidig Maade, at alle Muligheder er tagne med i Beregningen. Mod denne Opfattelse var det nødvendigt at nedlægge Indsigelse.

Den økonomiske Tilstand i et givet Samfund beror altid paa en dobbelt Række Aarsager. Den ene Række er af ren økonomisk Art. Til denne Række hører saaledes det paagældende Lands Naturforhold, dets Folketal, Beboernes fysiske og psykiske Egenskaber, den tekniske Udvikling og den af Tekniken betingede Arbejdsdeling. Den anden Række Aarsager er af retlig Natur. Den omfatter de ved Lov og Sædvane skabte Retsregler, hvis Særkende er, at de hjemler Samfundet Adgang til en vis Magtanvendelse overfor dets Medlemmer, eller den enkelte Borger en Magtbeføjelse overfor sin Medborger, som han i fornødent Fald kan kræve gennemført ved Samfundets Hjælp. Den sidstnævnte Række Aarsager har ligesaa stor Betydning for Samfundets økonomiske Udvikling som den først-

nævnte. Det hjælper nemlig ikke, at Naturen frembyder gunstige Betingelser for økonomisk Virksomhed, at Menneskene er evnerige og flittige, og at Tekniken har naaet en høj Grad af Fuldkommenhed, naar de i Samfundet gældende Retsregler ikke tillader de forhaandenværende økonomiske Kræfter at udfolde sig i deres fulde Styrke.

Forskellen mellem de to Aarsagsrækker kan kortelig bestemmes saaledes, at medens den førstnævnte Række, de økonomiske Aarsager, kan fastslaaes udelukkende ad empirisk Vej, altsaa efter naturvidenskabelige Metoder, slaar denne Undersøgelsesmetode ikke til overfor de retlige Aarsager. Thi den i et Samfund gældende Retsorden er en Afspejling af den i Samfundet herskende Moralopfattelse, et Udtryk for visse Idealer, der altid vil kunne omtvistes, og hvis Rigtighed i al Fald ikke kan gøres indlysende ad empirisk Vej.

Hvad der i det praktiske Liv ofte bidrager til at udviske Forskellen mellem de økonomiske og de retlige Aarsager, er den Kendsgerning, at mange Retsregler for den almene Bevidsthed har en saa fast og uforanderlig Karakter, at de praktisk talt virker som Naturlove. Den menige Borger, der skal søge at hævde sig i Kampen for Tilværelsen i det praktiske Liv, kan det saaledes være ret ligegyldigt, om de Hindringer, han møder paa sin Vej, skyldes økonomiske eller retlige Aarsager. Det er ogsaa muligt, at en Statistiker, hvis Opgave væsentlig er af beskrivende Art, vil blive tilbøjelig til at ignorere Forskellen mellem de økonomiske og de retlige Aarsager til den Samfundstilstand, som han paatager sig

at beskrive. Men Nationaløkonomen, der ikke kan nøjes med at beskrive et givet Samfunds økonomiske Tilstand, men ogsaa har den Pligt at udrede, hvorfor Tilstanden er netop som den er, kan ikke overse Forskellen mellem de økonomiske og de retlige Aarsager uden at paadrage sig Anklage for Dilettanteri eller Mangel paa videnskabelig Stringens.

Det Fejlsyn, hvori Hr. Warming efter min Opfattelse gør sig skyldig, bestaar deri, at han vil forklare Indvandringen fra Land til By alene ud fra økonomiske Aarsager. Jeg tør ikke paastaa, at Hr. Warming rent ud overser, at der ogsaa foreligger retlige Aarsager til det Fænomen, som han har foresat sig at opklare, men i sin Argumentation tager han intet Hensyn til dem og betragter dem altsaa som ikke eksisterende. Det Standpunkt, Hr. Warming saaledes indtager, er han ganske vist ikke ene om. Det er kun et Mindretal af Nationaløkonomerne, der tillægger de retlige Aarsager en selvstændig Betydning for Samfundets økonomiske Udvikling. De fleste andre, ortodokse og socialistiske i Flæng, behandler de økonomiske Problemer som om de retlige Aarsager ikke eksisterede*).

Et Par Eksempler, hentede fra de almindelige nationaløkonomiske Begreber, vil vistnok være egnet til at kaste Lys over den mellem Hr. Warming og

*) Forskellen mellem de rent økonomiske og de retlige Aarsagers Betydning for Samfundets Økonomi er særlig klart fremstillet af Rodbertus. Til Trods for sin uomtvistelige Genialitet er Rodbertus desværre altfor lidet kendt, og hvor uenig jeg end i mange Stykker er med ham, vil jeg derfor anbefale Studiet af hans Skrifter til enhver, der føler Trang til en passende Modgift mod den ortodokse Nationaløkonomis Ensidigheder.

mig opstaaede Kontrovers og vise Forskellighederne i vort Grundsyn. Blandt de Grundbegreber, hvorved Nationaløkonomien arbejder, indtager Arbejdsdelingen som bekendt en fremtrædende Plads, og man kan ikke tage et nationaløkonomisk Systemværk i sin Haand uden at finde en udførlig Behandling af Spørgsmaalet om dens Betydning for Samfundets Økonomi. Det er imidlertid sjældnere, at Spørgsmaalet behandles paa en virkelig alsidig Maade. Som oftest henstilles Arbejdsdelingen som en økonomisk Kendsgerning, der finder tilstrækkelig Forklaring i den forøgede Produktivitet, som den medfører, og man faar det Indtryk, at Spørgsmaalet om Arbejdsdeling alene hænger sammen med Spørgsmaalet om, paa hvilket Standpunkt Tekniken befinder sig. Dette vilde dog være en ganske urigtig Opfattelse. Selvfølgelig er den ved Arbejdsdelingen fremkaldte større Produktivitet en Hovedaarsag til Arbejdsdelingen, men den i den europæisk-amerikanske Kulturverden i dette Øjeblik foreliggende Arbejdsdeling kan ikke forklares alene heraf. Økonomi- og Retshistorien lærer os, at der er en Faktor til, som har spillet en uhyre Rolle ved Arbejdsdelingens Udvikling. Europas Historie fra de ældste Tider indtil Nutiden viser os en Samfundstilstand, hvor et Mindretal af Samfundets Medlemmer i Kraft af den bestaaende Retsorden har haft Magt til at tvinge Flertallet til at arbejde for sig. Formerne, hvorunder denne Magt er udøvet, har i Tidernes Løb skiftet fra Slaveri gennem Livegenskab og Vornedskab til det nuværende Grundejer- og Kapitalistherredømme, og denne Forandring i Formerne har

selvfølgelig i mange Retninger haft stor Betydning, men efter sit inderste Væsen er det nuværende Samfunds Økonomi baseret paa Tvang ligesaa fuldt som en paa Slavearbejde grundet Økonomi. Det er indlysende, at den Tvang til Arbejde, som Flertallet af Samfundets Medlemmer fra Arilds Tid har været underkastet, i høj Grad har paavirket Arbejdsdelingen, og at en Ændring i Retsforholdene, der afskaffer eller i al Fald væsentlig modificerer Tvangen, paa adskillige Punkter vil give en anden Arbejdsdeling end den nuværende.

Et andet af Nationaløkonomiens Grundbegreber, for hvilket der har været Anvendelse i Diskussionen mellem Hr. Warming og mig, er Begrebet Jordrente. Om de rent økonomiske Kendsgerninger, der har foranlediget Nationaløkonomerne til at opstille dette Begreb, er der vistnok Enighed imellem os. Disse Kendsgerninger er følgende: 1) Det Faktum, at Jorden er en begrænset Størrelse, givet én Gang for alle; 2) Tilstedeværelsen af en vis Befolkning, hvis enkelte Medlemmer indbyrdes konkurrerer om at faa Raadighed over det til deres Livsophold fornødne Kvantum Jord, og ved denne Konkurrence tilfører Jorden en Værdi, der er uafhængig af det Arbejde, der anvendes paa Jorden. Vil man nu undersøge, hvorledes disse økonomiske Kendsgerninger virker i et givet Samfund, er man imidlertid nødt til at inddrage det Spørgsmaal under Undersøgelsen, hvorledes Samfundet gennem sin Retsorden har søgt at løse det Problem, som de nævnte økonomiske Kendsgerninger frembyder. Hvis Retsordenen anerkender en individuel Ret til Jorden for hvert enkelt Sam-

fundsmedlem, saa at alle Samfundets Medlemmer kan konkurrere om Jorden paa lige Fod, vil den økonomiske Tilstand blive en ganske anden end hvis Retten til Jorden forbeholdes en større eller mindre Del af Samfundets Medlemmer med Udelukkelse af Resten. Den Pris, som Arbejderne maa betale for at faa Adgang til Jorden, vil blive væsentlig forskellig i de to Tilfælde, og den forskellige Retstilstand vil ogsaa i andre Retninger drage Følger efter sig af indgribende Betydning for Samfundets økonomiske Liv.

Hr. Warmings første Afhandling om »Landbrugets Arbejdmangel og Byernes Arbejdsløshed« indeholdt ingensomhelst Antydning af, at den i Danmark gældende Retstilstand med Hensyn til Jorden kunde have nogen Betydning for Spørgsmaalet om Bortvandringen fra Land til By. Ved Læsningen af denne Afhandling fik man derfor nærmest det Indtryk, at Hr. Warming betragter de i vort Land gældende Retsregler om Jordejendomsret og Jordbesiddelse som et Stykke Natur af samme Beskaffenhed som Landets Jordbunds- eller Klimatforhold. I sin sidste Afhandling om »By og Land« indrømmer Hr. Warming imidlertid, at der under de nuværende Samfundsforhold gives Tilfælde, hvor Jorden betales med en »Overpris«, og da Hr. Warming undersøger Muligheden for at skaffe denne Overpris væk, erkender han indirekte, at vor Agrarret dog har nogen Indflydelse paa Jordrentens Højde, og at Jordrenten altsaa ikke kan betragtes som en ren økonomisk Kategori. Her foreligger der aabenbart en Spire til en ny og bedre Erkendelse, og for at hjælpe denne Erkendelse lidt paa Gled skal jeg fra vort Lands

Historie anføre et Eksempel, der ligesom de foranførte fra Nationaløkonomiens Grundbegreber hentede Eksempler er egnet til at kaste Lys over de mellem Hr. Warming og mig foreliggende Tvistepunkter.

Den store Forandring i Landboforholdene i Danmark, der indtraadte med Reformerne i Slutningen af det 18de Aarhundrede, skyldtes som bekendt væsentlig den Omstændighed, at Retsforholdet mellem Godsejerne og Bønderne blev totalt forandret. Nogle klartskuende Mænd kom efterhaanden til den Erkendelse, at en radikal Ændring i den gældende Agrarret var en bydende Nødvendighed, hvis der ikke skulde indtræde en almindelig Stagnation i Landets økonomiske Udvikling, og de politiske Forhold føjede sig saa heldig, at det lykkedes at bryde den Modstand, som Konservatismens Repræsentanter rejste imod Reformerne. De store Landboreformer i Slutningen af det 18de Aarhundrede frembyder et udmærket Eksempel paa, hvorledes en Forandring i Retstilstanden kan frembringe en Revolution i de økonomiske Forhold, og naar Tilhængerne af en moderne Agrarreform her i Landet jævnlig henpeger paa hin Tids Reformer som et lysende Forbillede, er det derfor med god Grund. Jeg vil anbefale Hr. Warming at sætte sig ind i Landboreformernes Historie og særlig ogsaa at studere Karakteren af den Modstand, som Reformerne mødte fra konservativ Side. Denne Modstand udsprang i mange Tilfælde slet ikke af ond Vilje. Der var adskillige Godsejere i det 18de Aarhundrede, som nærede en klippefast Tro paa, at Samfundets Velfærd og Statens Trivsel beroede paa, at Bønderne var stavnsbundne og hove-

ripligtige, men hvis Retskaffenhed og Humanitet dog ingen vilde falde paa at drage i Tvivl. Sagen var den, at de som Følge af Vanens Magt betragtede den forhaandenværende Retstilstand som en ganske naturlig og selvfølgelig Ting, som det vilde være en Taabelighed at søge ændret.

Der er utvivlsomt en vis Lighed mellem hine Godsejeres Syn paa Datidens Reformplaner og Hr. Warmings Syn paa Agrarproblemerne i Nutidens Danmark. Hr. Warming synes ganske vist at hælde mod »en socialistisk Ordning«, men foreløbig lever vi jo under den saakaldte Frikonkurrence, og han deler aabenbart den liberale Økonomis Syn paa vort nuværende Agrarsystem. Det vil med andre Ord sige, at Hr. Warming betragter den nuværende Tilstand som ganske naturlig, som noget, der rigtig passer sammen med det Frikonkurrence-system, der ellers gælder. Hr. Warming mener øjensynlig, at naar man er en Tilhænger af den fri Konkurrence, har man slet ikke Lov til at beklage sig over vort nuværende Agrarsystem. I hans sidste Afhandling om »By og Land« hedder det saaledes (S. 588): »Iøvrigt er det klart, at der til enhver Sælger svarer en Køber, for hvem det ligesaa vel »kommer an paa« at holde Prisen lav, og det ses ikke, hvorfor deres Bestræbelser ikke virker ligesaa kraftigt som Sælgerens. Ogsaa alle andre, der har noget at sælge, »søger« at faa det mest mulige ud af det, og naar f. Eks. Fisk har været dyr i de senere Aar, saa søger man jo ikke Aarsagen dertil i Fiskernes Ønsker eller i »selve Fiskerisystemet«, men ganske nøgternt i Forholdet mellem Udbud og Efterspørgsel«.

Jeg skønner ikke rettere, end at Hr. Warming gennem denne Udtalelse fuldt ud har godtgjort Rigtigheden af den i min forrige Athandling fremsatte Paastand, at hans teoretiske Opfattelse af Jordspørgsmaalet er mangelfuld. Naar Hr. Warming sammenstiller Udbud og Efterspørgsel efter Jord med Udbud og Efterspørgsel efter Fisk, overser han, at der her kun kan være Tale om en rent formel Lighed. De paagældende Objekters kvalitativt forskellige Karakter gør nemlig en saadan Sammenligning meningsløs. Thi medens der altid er en Mulighed for ved en heldig Fangst at fremkalde et stigende Udbud af Fisk, kan man som bekendt ikke producere ny Jord, og Udbudet af Jord kan altsaa kun referere sig til en paa Forhaand given Mængde, hvis Forøgelse er udelukket. Og medens Efterspørgselen efter Fisk uden synderlig Ulempe kan begrænses, fordi der er saa mange andre Næringsmidler, der kan gøre samme Nytte, kan Efterspørgselen efter Jord ikke begrænses paa lige Vis, thi for Jorden gives der intet Surrogat. Ethvert Menneske maa, for overhovedet at opretholde Livet, under en eller anden Form i Forbindelse med Jorden, og dette ubestridelige Faktum giver Efterspørgselen efter Jord en ganske særegen Karakter, forskellig fra al anden Efterspørgsel.

Naar Hr. Warming vil hævde, at der under de nuværende Tilstande kan tales om fri Konkurrence med Hensyn til Jorden, lader han sig narre af et Skin. Om fri Konkurrence med Hensyn til Jorden kan der kun tales, naar Samfundet anerkender en individuel Ret til Jorden for ethvert Samfundsmedlem. Naar Adgangen til Jorden forbeholdes et større eller

mindre Antal af Samfundets Medlemmer med Udelukkelse af Resten, skabes der et Monopol eller et Privilegium*), og om Retten til Jorden gøres afhængig af visse personlige Kvalifikationer, f. Eks. adelig Herkomst, eller erklæres lige for alle, er ganske ligegyldigt, saatremt man ikke i sidste Fald sørger for gennem Retsordenen at etablere en Mechanisme, hvorigennem den lige Ret kan praktiseres.

Hvis al Danmarks Jord var delt imellem 100 Lensgrever, der hver besad et Grevskab paa ca. 7 Kvadratmil, vilde Hr. Warming sikkert indrømme, at der ikke kunde tales om fri Konkurrence med Hensyn til Jorden, og vi vilde da muligvis finde ham blandt Forkæmperne for en Agrarreform. Hvad der nu forvirrer hans Opfattelse, er den Omstændighed, at den største Del af Jorden her i Landet kan være Genstand for Køb og Salg ligesom Fisk og andre Løsørengstande. Men et Privilegium ophører selvfølgelig ikke med at være et Privilegium, fordi det kan være Genstand for Køb og Salg. Det er iøvrigt ogsaa meget tvivlsomt, om Jordrenten her i Danmark vilde være højere, hvis Jorden var delt mellem 100 Majoratsbesiddere, end den er under den nuværende Ordning. Det er naturligvis vanskeligt at udtale

*) Om man vil betegne Jordejernes Ret under vort nuværende Agrarsystem med Udtrykket Monopol eller Privilegium, er en ren Smagssag. Hr. Warming har naturligvis Ret, naar han hævder, at Ordet Monopol efter sin sproglige Oprindelse forudsætter, at der kun er én Magthaver, men Ordet har i dansk Sprogbrug faaet en lignende Betydning som Ordet Eneret, der kan bruges ogsaa hvor der er Tale om flere Magthavere. Det er god dansk at sige, at Apotekerne har Monopol paa at sælge Lægemidler.

noget bestemt herom, men de 100 Jorddrotter vilde jo dog have Raad til at vise Jordens Brugere noget Hensyn, og de vilde sikkert ogsaa i deres egen Interesse vogte sig for at presse Citronen til sidste Draabe. En stor Bank kan overfor sine Skyldnere udvise en Humanitet og Hensynsfuldhed, som »Privatdiskontøren« i Sidegaden ikke har Raad til, og Erfaringen viser jo, at Tilstedeværelsen af mange Detailhandlere snarere virker til at forhøje Prisen paa Varerne end til at sætte den ned. Hermed vil jeg dog ikke sige, at jeg vilde foretrække en Ordning af Jordbesiddelsen her i Landet som den foranførte fremfor den nuværende Ordning; jeg vil kun gøre opmærksom paa, at Jordejendomsrettens Fordeling paa mange Hænder og frit Køb og Salg med Hensyn til Jorden ikke er i Stand til at sikre en rimelig Pris for Jorden.

Hr. Warmings mangelfulde Forstaaelse af Agrarsystemets Betydning for Samfundets Økonomi viser sig paa adskillige Steder i hans Afhandlinger, særlig ogsaa i hans Bemærkninger om Spørgsmaalet Stordrift kontra Smaadrift i Landbruget. Spørgsmaalet om Adgangen til Jorden skal forbeholdes en privilegeret Klasse eller gøres lige for alle, har intetsomhelst at gøre med Spørgsmaalet om, hvilken Driftsform for Landbrugsvirksomhed der maa anses for den hensigtsmæssigste, og begge Driftsformer kan tænkes anvendte under hver af de nævnte Forudsætninger. Kun er der den Forskel, at medens Driftsformen i et Samfund, hvor Jorden er monopoliseret, vil blive bestemt ved Hensynet til at skaffe Jordejerne den højest mulige Rente, vil man i et

Samfund, der anerkender alles lige Ret til Jorden, antage den Driftsform, der med det mindst mulige Slid og Ubehag skaffer det størst mulige Kvantum Næringsmidler. Jeg for mit Vedkommende nærer iøvrigt ingen Tvivl om, at Stordriften her i Landet vil forsvinde ved Gennemførelsen af en Agrarreform, der anerkender alles lige Ret til Jorden, thi vor Befolknings Tilbøjelighed gaar absolut i Retning af selvstændig Virksomhed, og overfor denne Tendens vilde det intet nytte, om man med tørre Tal kunde paavise, at en hensigtsmæssig organiseret Stordrift vilde give et større Udbytte. Befolkningens Ubehag ved at skulle opgive den selvstændige Virksomhed vilde utvivlsomt tynde stærkest i Vægtskaalen.

Et velbekendt Eksempel paa, hvorledes den i et Samfund gældende Agrarret kan udøve en skæbnesvanger Indflydelse paa Landbrugsproduktionen, frembyder det engelske Landbrugs Udvikling i Løbet af det 19de Aarhundredes sidste Halvdel. Den populære Forklaring af Landbrugsproduktionens Tilbagegang i England i dette Tidsrum lyder som bekendt paa, at det paa Grund af den oversøiske Konkurrence ikke kan betale sig at dyrke Jorden i samme Udstrækning som tidligere. Denne Forklaring siger selvfølgelig ingen Ting, thi det er i al Fald klart, at hvis Jordbrugerne i England kunde faa Jorden gratis, vilde det være billigere at fremstille Landbrugsprodukterne i Landet selv end at indføre dem fra Udlandet. Den rigtige Forklaring er den, at Jordbrugerne i England paa Grund af det retlige Herredømme over Jorden, som Jordejerne udøver, kun kan faa fat i Jorden til en saa høj Pris, at deres Evne

til at konkurrere med andre Landes Jordbrugere i væsentlig Grad indskrænkes. Uhyre Strækninger af Englands Jord ejes som bekendt af Rigmænd, for hvem det økonomiske Udbytte af Jorden er en ganske underordnet Ting, fordi de ad andre Veje oppebærer saa store Indtægter, at de har Raad til at lade Jorden henligge unyttet eller som Genstand for en ekstensiv Drift, og dette Forhold bevirker selvfølgelig ogsaa en Prisstigning paa den Jord, som ikke er beslaglagt i Luksusøjemed. Under disse Forhold sygner det engelske Landbrug hen, Landdistrikterne affolkes, og i Byerne ophobes der et Proletariat, hvoraf store Masser lider kronisk Hungersnød. Der er som bekendt mange behjærtede Mænd i England, der utrættelig henleder Opmærksomheden paa den Fare, som denne Udvikling medfører for Landets økonomiske Magtstilling og Folkets Fremtid, men om det vil lykkes gennem en Agrarreform at bringe Udviklingen ind i et andet Spor, er foreløbig højst usikkert. Jordejernes Magt er jo kolossal, og deres Interesser varetages tilmed fortræffelig af alle de liberale og hel- eller halvsocialistiske Økonomer, der ligesom Hr. Warming erklærer den stedfundne Udvikling for en »økonomisk Nødvendighed«. I al Fald vil det kræve et Arbejde af flere Generationer at oprette, hvad der ved Fortidens Fejlgreb er forsømt.

Tilsyneladende er Forholdene i vort Land væsentlig forskellige fra Englands. Beslaglæggelse af Jord i rene Luksusøjemed forekommer ganske vist hist og her, men hører dog til Undtagelserne. Og vort Landbrug er jo, takket være vor Bondestands

energiske Arbejde, blevet stedse mere intensivt i den sidste Menneskealder. Men nogen stor Fornøjelse af dette intensive Landbrug har Befolkningen ikke, og den stigende Intensitet har ikke knyttet en stigende Del af Befolkningen nærmere til Jorden. Tværtimod. Til Trods for Landbrugets stigende Intensitet udgør den til Landbruget knyttede Del af Befolkningen en procentvis mindre Del af den samlede Befolkning end Tilfældet var for en Menneskealder siden, og den intensive Drift har ikke i nævneværdig Grad forbedret de økonomiske Kaar for de Landbrugsarbejdere, der ikke selv ejer Jord, men er henvist til at arbejde i andres Tjeneste. Den intensive Drift i Landbruget er intet Vidnesbyrd om, at Befolkningen nu har lettere ved at skaffe sig de fornødne Næringsmidler end tidligere. Den intensive Drift skyldes nemlig kun Jordejernes Bestræbelser for at modarbejde det ved den oversøiske Konkurrence fremkaldte Fald af Jordrenten, og i samme Øjeblik som den intensive Drift ikke længere kan tjene dette Øjemød, vil den ogsaa ophøre af sig selv. Hvis Eksporten af Landbrugsprodukter til England skulde møde Hindringer i Form af Toldskranker — og nogen fjærntliggende Mulighed er dette ikke — eller hvis Arbejdslønnen i Landbruget skulde stige yderligere, f. Eks. ved den af Hr. Warming anbefalede Fagorganisation, vil Ejerne af Landbrugsjorden gaa over til en ekstensiv Drift. De har simpelthen ingen anden Udvej til at holde Jordværdien oppe, og hvor meget Hr. Warming end vil bestride det, saa er det dog det vigtigste for den, der har engageret sin Formue i en Landejendom, at Jordværdien ikke

falder. Et Fald af Jordværdien vil jo nemlig i al Fald tilføje Jordejeren et Formuetab og under visse Omstændigheder paaføre ham økonomisk Ruin. Der er derfor intet at sige til, at Jordejeren søger at holde Jordværdien oppe ved at gaa over til ekstensiv Drift, ligesom det ogsaa forekommer mig vanskeligt at bebrejde den Jordejer noget, der søger at holde den intensive Drift i Gang ved at importere billig Arbejdskraft fra Ulandet, hvor lidet tiltalende en saadan Indførsel end er. Nej, Bebrejdelserne maa rettes mod den Statsmagt, der opretholder et Agrarsystem, som proletariserer Flertallet af Befolkningen samtidig med at Ejerne af Landbrugsjorden, for selv at undgaa økonomisk Ruin, tvinges enten til at gaa over til ekstensiv Drift eller til at opretholde den intensive Drift ved Hjælp af billig udenlandsk Arbejdskraft.

Hvor forskellige vore Landbrugsforhold end er fra de engelske, er det dog de samme Grundkræfter, der er paa Spil i begge Lande. Gaar man Sagen nær paa Livet, viser det sig, at vi i Forhold til Englænderne ikke har saa forfærdelig meget at rose os af. Den bedre Jordfordeling, der hænger sammen med de fra den ældre Tid nedarvede Forbud mod Nedlægning af Bøndergaarde, har med den uophørlige Stigning af Prioritetsgælden tabt en stor Del af sin Betydning, og den købes i al Fald meget dyrt, hvis den skal føre til, at Landet i stigende Grad bliver afhængig af den internationale Finansmagt, der er al Friheds og Folkeligheds fødte Fjende. For en saadan Afhængighed vil Englands Agrarsystem i al Fald bevare Landet. Og den intensive Drift, som

vi har forud for England, vil muligvis vise sig at være en Kolos paa Lærfødder. I Virkeligheden gør de samme Tendenser sig gældende i det danske Landbrug som i det engelske. Det er jo meget vanskeligt at spaa om Fremtiden, fordi der kan indtræffe saa mange uforudseelige Omstændigheder, men det forekommer mig dog, at man med nogenlunde Sikkerhed kan tegne et Fremtidsperspektiv over Landboforholdenes Udvikling i Danmark, hvis det nuværende Agrarsystem opretholdes. Dette Fremtidsperspektiv ser saaledes ud: Den kraftigste og intelligenteste Del af den jordløse Landbefolkning vil vende Landbruget Ryggen, fordi det ikke byder dem nogen Fremtidsudsigt. Tilbage paa Landet bliver foruden et faatalligt Proletariat en herskende Klasse af Gaardmænd samt nogle Bolsmænd og større Husmænd, alle levende under Kaar, ringere end dem, Bønderne nu lever under, fordi de vil være trykkede af en større Prioritetsgæld. Forsøgene paa en Udstykning i større Stil vil under det nuværende Agrarsystem efter al Sandsynlighed vise sig resultatløse, fordi en saadan Udstykning ikke kan ske uden en kolossal Forøgelse af Prioritetsgælden, og den danske Landbefolkning gennemgaaende er for kraftig og uafhængig til, at den kan finde sig i at leve under et slikt Tryk. Landboforholdene her i Landet vil derfor efter min Anskuelse nærme sig de engelske Tilstande, blot med den Forskel, som den fra Fortiden arvede forskellige Jordfordeling betinger.

Dette Fremtidsperspektiv er jo lidet lysteligt, og enhver dansk Statsmand, der har Hjærte for sit Fædrelands Fremtid, maa derfor gøre sit til at lede

Udviklingen ind i et andet Spor. Opgaven her i Landet er heldigvis betydelig lettere end i England, men den er selvfølgelig vanskelig nok alligevel. Der er imidlertid Tegn til, at vore ledende Politikere er begyndt at blive sig deres Ansvar i denne Sag bevidst. Og ved Overvejelserne om denne Sag bør Politikerne være klar over, at Jordspørgsmaalet først og fremmest er et Retsspørgsmaal, et Spørgsmaal om Ret og Uret. Og Spørgsmaalet om, hvorvidt vort Agrarsystem er retfærdigt eller uretfærdigt, kan ingen dansk Statsmand skyde til Side, om saa al Verdens liberale og socialistiske Nationaløkonomer maatte være enige om at behandle de økonomiske Problemer, som om Spørgsmaalet om Ret og Uret er Økonomien uvedkommende.

II.

Forskellen mellem Hr. Warmings og mit Grundsyn bestaar altsaa deri, at medens Hr. Warming ikke tillægger den i vort Samfund bestaaende Retstilstand, specielt de om Jordejendomsretten og Jordbesiddelsen gældende Retsregler, nogen nævneværdig Betydning for den økonomiske Udvikling i Nutiden, ser jeg i disse Retsregler en Udviklingsfaktor, der har mindst ligesaa stor Betydning som de rent økonomiske Faktorer. Denne store Forskel i Grundsynet vanskeliggør selvfølgelig Diskussionen, eftersom det ikke vil kunne undgaas, at hver af os fremfører Betragtninger, som Modparten paa Grund af de ganske forskellige Forudsætninger, hvorfra han gaar ud, maa anse for saa illusoriske, at en Imødegaaelse ikke er Umagen værd.

Fremfor at indlade mig paa en for Læserne trættende speciel Imødegaaelse af alle de Indvendinger, Hr. Warming har fremført mod den i min forrige Afhandling brugte Argumentation, skal jeg derfor i Korthed søge at præcisere, hvorledes jeg tænker mig, at den økonomiske Udvikling vil blive, hvis vi afskaffer det nuværende Jordmonopol og indfører en Retstilstand, der sikrer enhver dansk Statsborger Andel i Fædrelandets Jord.

Den første Virkning af den Reform, der fjærner de nu bestaaende Skranker for Arbejdets Forbindelse med Jorden, vil være en stor Udvidelse af Landbrugsproduktionen. Naar Adgangen til at grunde selvstændige Landbrug bliver væsentlig lettere end den er nu, vil der blive grundlagt en Mængde mindre Landbrug (smaa Gaardmandsbrug og større Husmandsbrug) med det Formaal at producere Næringsmidler til eget Forbrug. Som jeg gjorde gældende i min forrige Afhandling er der ingen tekniske Vanskeligheder for en betydelig Forøgelse af Landbrugsproduktionen, og naar Hr. Warming stadig vil opretholde sin Paastand om, at den danske Befolkning ikke er i Stand til at forbruge synderlig flere Landbrugsprodukter end den for Øjeblikket forbruger, maa jeg paany tilbagevise denne Paastand som ganske uhjemlet. Den Anvendelse, Hr. Warming gør af Forbrugsstatistikken, er aldeles misvisende. Det er rigtigt nok, at stigende Velstand medfører et i Forhold til Indkomsten stadig synkende Forbrug af Fødemidler, og hvis den danske Befolkning overvejende bestod af jævnt velhavende Folk, vilde et Plus i Velstand kun medføre en svag Stigning i

Forbruget af Landbrugsprodukter. Nu er Forholdet imidlertid som bekendt det, at den største Del af Befolkningen bestaar af jævnt fattige Folk, hvoraf en Del tilmed mangler det nødvendigste, og Forbrugsstatistikken viser netop, at en Forbedring af disse Folks Kaar vilde medføre en absolut Stigning i Forbruget af Landbrugsprodukter. Det maa derhos ikke overses, at det gennem den nu foreliggende Forbrugsstatistik konstaterede Forhold mellem Forbruget af Fødemidler og Forbruget af Industriprodukter til Dels er betinget af det samtidig eksisterende Forhold mellem Priserne paa de to Slags Produkter. For Øjeblikket er Fødemidler imidlertid dyre i Sammenligning med i al Fald en stor Mængde Industriprodukter, men da Agrarreformen vil modificere dette Forhold, er det ikke urimeligt at antage, at den ved Reformen fremkaldte større Forbrugsevne vil medføre et i Sammenligning med de nuværende Forhold større Forbrug af Landbrugsprodukter og svagere Forbrug af Industriprodukter. Paa Forhaand kan man end ikke afskære den Mulighed, at den ved Agrarreformen fremkaldte større Forbrugsevne udelukkende vil resultere i en Stigning i Forbruget af Landbrugsprodukter, medens Forbruget af Industriprodukter vil blive stationært. Hr. Warming vil ganske vist gøre gældende, at dette er umuligt, og at en Forøgelse af Landbrugsproduktionen nødvendigvis maa drage en Forøgelse af den industrielle Produktion efter sig, fordi enhver Producent af Landbrugsprodukter dog altid vil bringe en Del af sine Produkter paa Markedet. Selv om dette sidste

maatte være rigtigt, følger heraf dog ikke med Nødvendighed, at en Forøgelse af Landbrugsproducenternes Antal vil forøge Mængden af de Landbrugsprodukter, der udbydes til Salg. Det kan megel vel hænde, at den samlede Mængde af Landbrugsprodukter vil blive forøget, medens dog samtidig det Produktkvantum, der bringes paa Markedet, skønt hidrørende fra et større Antal Producenter end tidligere, bliver stationært eller synkende. Dette sidste Forhold vil indtræde, saafremt den ved Landbruget beskæftigede Befolkning efterhaanden gaar over til at drive Industri som Bierhverv (jfr. mine Bemærkninger nedenfor om den sandsynlige Udvikling af Industrien efter Agrarreformens Gennemførelse). Iøvrigt har jeg ikke — saaledes som Hr. Warming synes at mene — paastaet, at den ved Agrarreformen fremkaldte større Forbrugsevne udelukkende vil komme Landbrugsproduktionen til Gode. Jeg har kun hævdet, at Reformen i alle Tilfælde vil medføre en betydelig Stigning i Forbruget af Landbrugsprodukter.

Hr. Warmings Haab om, at vi skal komme til et synkende Forbrug af Landbrugsprodukter, vil muligvis gaa i Opfyldelse, saafremt vi beholder det nuværende Agrarsystem, der i saa høj Grad hemmer Produktionen af Fødemidler til Befolkningens eget Forbrug og tvinger Forbruget ned paa et saavel kvantitativt som kvalitativt lavere Niveau end nødvendigt. Derimod vil Hr. Warming ganske sikkert ikke faa sit Haab opfyldt, naar vi gennem Agrarreformen bliver sat i Stand til at forøge vor Produktion af Levnedsmidler til eget Forbrug. Den

nordisk-germanske Race, hvortil den aldeles overvejende Del af vort Folk hører, har altid været kendt for sin Trang til at spise og drikke stærkt, og naar vore velstillede Byarbejdere bruger saa stor en Del af deres Indtægt til Føde, er dette sikkert et Udtryk for medfødte Tilbøjeligheder. Man kan derfor ikke paa nogen Maade vente, at f. Eks. en Arbejder, hvis økonomiske Kaar forbedres saaledes, at hans Forbrugsevne stiger fra 1000 til 1500 Kr. aarlig, udelukkende skulde anvende den forøgede Købedygtighed til Efterspørgsel af de »Kulturfornödenheder«, som Hr. Warming omtaler, selv om det meget vel var muligt for ham at nøjes med de Fødemidler, han satte til Livs, da hans Aarsindtægt kun var 1000 Kr. Sansen for de omtalte »Kulturfornödenheder« vil for Flertallets Vedkommende utvivlsomt først gøre sig gældende efter en ret rigelig Tilfredsstillelse af Trangen til Mad og Drikke, og de Tilfælde, hvor man af ideelle Hensyn gennemfører en spartansk Levevis, vil altid høre til Undtagelserne. Maaske vilde det være heldigt, om Forholdet var anderledes, og en Henstilling til de velstillede Byarbejdere om at bruge noget mindre til Mad og noget mere til Tilfredsstillelse af »Kulturfornödenheder« kunde muligvis være paa sin Plads, men da mit eget Forbrug af Mad og Drikke næppe er mindre end en velstillet Byarbejders, drister jeg mig i al Fald ikke til at fremkomme med en saadan Henstilling. Og at opfordre de ringere stillede Byarbejdere og den hele jævnt fattige Husmands- og Landarbejderklasse til at indskrænke Forbruget af Fødemidler for i højere Grad at kunne efterspørge

»Kulturfornödenheder«, forekommer mig unægtelig nærmest at være en bitter Ironi.

Den første Virkning af Agrarreformen vil altsaa være, at Fødemidlerne vil blive betydelig billigere end nu. Ved Udtrykket »billigere« forstaar jeg, at Fødemidlerne vil blive lettere tilgængelige eller lettere overkommelige for Befolkningen, at der altsaa vil indtræde en rigeligere Forsyning saavel i Henseende til Kvantitet som til Kvalitet. For at undgaa Misforstaaelse maa jeg imidlertid tilføje, at jeg ikke dermed vil have sagt noget om, at Fødemidlernes Pris, udtrykt i Kr. og Øre, vil blive lavere end den nu er. Om Fødemidlernes Markedspris under de ændrede Samfundstilstande tør jeg overhovedet ikke udtale nogen Formodning, da den vil bero paa forskellige Faktorer, der ikke paa Forhaand kan overses. Jeg ønsker kun at fremdrage dette Punkt for at henlede Opmærksomheden paa, at en Vares Pris, udtrykt i Penge, selvfølgelig ikke kan bruges som Maalestok for Befolkningens Evne til at forsyne sig med den paagældende Vare. Et Fald af Hvedeprisen f. Eks. fra 15 Kr. til 10 Kr. pr. Tønde, kan efter Sagens Natur ikke afgive Bevis for, at der nu staar et større Kvantum Hvedebrød til Befolkningens Disposition end tidligere; thi hvis den paagældende Befolkning ikke selv producerer Hveden, men maa indkøbe den andetsteds, maa man regne med den Mulighed, at Befolkningens Forbrugsevne paa Grund af »daarlige Tider« er saa forringet, at Befolkningen til Trods for Prisfaldet maa nøjes med at indkøbe et mindre Kvantum Hvede til den lavere Pris end den forhen var i Stand til at købe til den højere

Pris. Omvendt behøver en Stigning af Hvedeprisen fra 15 til 20 Kr. pr. Tønde ikke at være noget Bevis for, at Hvedeforraadene nu er mindre end de var tidligere, thi den ommeldte Prisstigning kan meget vel indtræde til Trods for en Stigning af Hvedeproduktionen, nemlig som en Følge af, at den købedygtige Efterspørgsel efter Hvede er steget i et endnu stærkere Forhold. Det sidste Tilfælde, der forudsætter, at den købedygtige Efterspørgsel altid kan holde Skridt med Produktionsmulighederne, er Tegn paa sunde Samfundstilstande og burde være det normale. Det første Tilfælde — faldende Varepriser i Forbindelse med stigende Afsætningsvanskeligheder, fordi den købedygtige Efterspørgsel er faldet i et endnu stærkere Forhold end Vareprisen — er desværre et i Nutiden ikke ukendt Fænomen og et blandt flere Vidnesbyrd om, at der et eller andet Sted i Samfundsorganismen maa være noget galt fat.

Den næste Følge af Agrarreformen vilde være en Stigning i Arbejdslønnen, idet den lettere Adgang til Jorden vil medføre, at Arbejderne vil stille større Fordringer for Arbejde i andres Tjeneste. For Industriens Vedkommende vil dette medføre væsentlig ændrede Arbejdsvilkaar. Nogle Industriegrene vil saaledes ret hurtig blive tvungne til at standse deres Virksomhed, fordi den højere Arbejds løn ikke vil levne Arbejdsgiveren nogen Profit. Dette gælder de Industriegrene, der fremstiller Produkter, som mere eller mindre har Karakteren af Luksusgenstande. For disse Industriegrenes Vedkommende kan Arbejdsgiverne nemlig ikke søge Dækning for den forhøjede Arbejds løn ved at forhøje Prisen paa det færdige

Produkt, thi selv en mindre Prisstigning vil her ofte ganske umuliggøre Afsætningen. Med Hensyn til de Industrier, der gaar ud paa Masseproduktion af Nødvendighedsartikler, saasom Beklædningsindustrien, Møbelindustrien, Fabrikationen af Redskaber og Maskiner etc., vil Forholdet stille sig noget anderledes, thi Forbruget af disse Industriens Produkter kan efter Sagens Natur kun i ringe Grad indskrænkes. Her vil Fabriksherrerne derfor foreløbig være i Stand til at skaffe sig Dækning for den højere Arbejds løn gennem en højere Pris paa det færdige Produkt, og der vil derfor lidt efter lidt indtræde et Misforhold mellem Prisen paa Landbrugsprodukter, der som Følge af Agrarreformen vil blive lav, og Prisen paa Industriprodukter, der af samme Aarsag vil blive høj. Dette Misforhold vil selvfølgelig blive udjævnet efterhaanden, og Spørgsmaalet bliver da, paa hvilken Maade. Hr. Warming tænker sig, at Udjævningen vil ske paa den Maade, at Indvandringen til Byerne vil begynde igen, og at Arbejds lønnen i Industrien og Prisen paa Industriprodukterne som Følge heraf vil falde. Jeg tør selvfølgelig ikke rent ud benægte Muligheden af, at Udjævningen vil ske paa denne Maade, men jeg anser det rigtignok for ganske usandsynligt. Følgen af denne fornyede Indvandring til Byerne vilde nemlig blive den, at Befolkningen ikke i tilstrækkelig Grad kunde udnytte den Ret til Jorden, som den har vundet gennem Agrarreformen, idet den maatte give delvis Afkald paa den rigeligere Forsyning med Fødemidler, der er indtraadt som en Følge af Reformen. Det gælder derfor om at finde en Fremgangsmaade, hvorved Befolkningen uden

at opgive den rigeligere Forsyning med Fødemidler bliver sat i Stand til at skaffe sig de fornødne Industriprodukter til en rimelig Pris. Dette kan kun ske ved en Udnyttelse af Arbejdskraften i industrielt Øjemed i den Tid af Aaret, da Landbrugsarbejdet for største Delen hviler, og Udjævningen af Misforholdet mellem Prisen paa Landbrugsprodukter og Prisen paa Industriprodukter vil derfor sandsynligvis ske paa den Maade, at der i Landdistrikterne anlægges Fabrikker, beregnede paa alene at holdes i Gang i Vintertiden. Som jeg skrev i min forrige Afhandling anser jeg det for sandsynligst, at disse Fabrikker vil blive anlagte af Jordbrugerne selv gennem Andelsselskaber, særlig Brugsforeninger, for hvis Regning Fabrikationen drives, men det er selvfølgelig ikke udelukket, at ogsaa Privatkapitalister kan aneegge Fabrikker, der med Held kan optage Konkurrencen saavel med de af Jordbrugerne anlagte Andelsfabrikker som med de i Byerne eksisterende industrielle Virksomheder. Agrarretormen vil endvidere byde selvstændig Haandværksvirksomhed i Landdistrikterne gode Arbejdsvilkaar.

Naar man som Hr. Warming ikke tror paa, at Landbrugsproduktionen til eget Forbrug kan udvides i nogen synderlig Grad, maa man naturligvis anse Tanken om Oprettelsen af Vinterfabrikker for en Utopi. Thi deri har Hr. Warming selvfølgelig Ret, at med den Arbejdskraft, der for Tiden haves til Raadighed paa Landet i Vintertiden, kan slige Fabrikker ikke anlægges. Men det tilsyneladende utopiske i Tanken om disse Fabrikker svinder bort for den, der har faaet Blik for, at en Agrarreform,

der anerkender enhver Statsborgers Ret til Jorden, vil medføre en kolossal Udvidelse af Landbrugsproduktionen og derigennem skabe en tæt Befolkning paa Landet, og vel at mærke en Befolkning, der sidder med en umistelig Ret til Jorden, og altsaa er i Stand til at disponere over sin Arbejdskraft uafhængig af private Grundejere og Kapitalister. En saadan Befolkning vil selvfølgelig ikke tilbringe 4 à 5 Maaneder af Aaret i delvis Lediggang, og selv om en Fabrik, der kun kan holdes i Gang en Del af Aaret, maa arbejde med forholdsvis større Omkostninger end en Fabrik, hvori der arbejdes hele Aaret, vil dette Plus i Omkostninger intet veje mod det Tab, som Befolkningen vilde lide ved at lægge Arbejdskraften brak i Vintermaanederne. Som jeg bemærkede i min forrige Afhandling, vil de omhandlede Vinterfabrikker nødvendigvis blive betydelig mindre end de nuværende Fabrikker, men til Gengæld vil deres Antal blive meget større. Den ved Agrar reformen skabte tættere Befolkning paa Landet vil derfor kunne stille en saa stor Arbejdsstyrke til Raadighed i industrielt Øjemed, at den, selv om Fabrikkerne kun holdes i Gang 4 à 5 Maaneder af Aaret, vil kunne fabrikere et langt større Kvantum Industriprodukter end der kan produceres i de nuværende Fabrikker. Og Afsætningen af det forøgede Kvantum Industriprodukter vil til Forskel fra hvad der gælder med Hensyn til den nuværende Fabriksvirksomhed altid kunne sikres gennem en hensigtsmæssig Andelsorganisation. Det er disse Virkninger af Agrarreformen, jeg har haft for Øje, naar jeg i min forrige Afhandling udtalte, at Reformen ogsaa

vilde skabe et nyt betydningsfuldt Marked for vor Industri. Derimod har jeg selvfølgelig ikke tænkt mig, at dette nye Marked særlig vil komme de nuværende industrielle Virksomheder til Gode, thi min Afhandling gik jo netop ud paa at vise, at Agrar-reformen maatte bringe i al Fald en Del af disse Virksomheder til Ophør*).

Da den foreslaaede Agrarreform kun kan tænkes gennemført ved et Kompromis med de nu bestaaende Interesser, vil de i det foregaaende skitserede Virkninger af Reformen selvfølgelig først kunne indtræde efterhaanden. Iøvrigt ligger det udenfor nærværende Afhandlings Formaal at undersøge, ved hvilke Midler Agrarreformen hensigtsmæssigst kan sættes i Værk. Der kan i saa Henseende peges paa Grundværdi-beskatning (Henry George), Konfiskation af Jordrentens Tilvækst (Stuart Mill) samt Nationalisering

*) Medens jeg skriver ovenstaaende, ser jeg til min Overraskelse, at jeg har faaet delvis Støtte fra en Side, som jeg ikke havde gjort Regning paa. I en Artikel i »Socialdemokraten« for den 30. November 1908 udvikler Dr. Gustav Bang de sandsynlige Virkninger af en Agrarreform i Henry Georges Aand. Dr. Bang ser fuldstændig rigtig, at Virkningen først og fremmest vilde blive en kolossal Udvidelse af Landbrugsproduktionen og en Tilbagegang i den industrielle Produktion. Naar Dr. Bang imidlertid tror, at Tilbagegangen i den industrielle Produktion vilde blive saa stor, at den jordbrugende Befolkning vilde komme til at savne selv de allernødvendigste Industriprodukter, overser han, at en jordbrugende Befolkning, der besidder Jorden med en umistelig, af private Personers Vilkaarlighed uafhængig Ret, repræsenterer en økonomisk Magt, der sætter den i Stand til at emancipere sig fra Fabriksherrerne, og at en saadan Befolkning derfor ved en hensigtsnæssig Organisation af Produktionen — uden nogensomhelst Tvangsindgriben fra Statens Side efter socialistisk Mønster — vil kunne hindre, at den ved Agrarreformen indtraadte Fordyrelse af Industriprodukterne vil blive vedvarende.

af Jorden under forskellige Former. I Praksis vil man sandsynligvis forsøge sig med en Kombination af disse forskellige Metoder*).

Med Hr. Warming er jeg iøvrigt ganske enig i, at der ikke er nogen Grund til ensidig at fremme Oprettelsen af Huslodder paa 5—10 Tønder Land, og at Oprettelsen af Bolssteder og Smaagaarde i mange Tilfælde vil være at foretrække. Men Hr. Warming overser fuldstændig, at det er den haarde Nød, der gør, at man for Øjeblikket særlig arbejder paa Dannelsen af Huse; thi naar man som ved den nugældende Husmandslov lader Staten øse Penge ud for at skabe smaa Jordejere, kan man ikke komme længere end til Huslodderne. Den nuværende Husmandslov har — som det træffende er blevet sagt — Karakteren af en Almisselov eller en Gavelov, og det lader sig efter Sagens Natur nu en Gang ikke gøre at skaffe Folk Gaarde og Bolssteder til Ejendom ved Hjælp af Statsmidler. Først naar Retsgrundlaget forandres, saaledes at der aabnes alle Ret til at blive Jordbrugere mod at svare det Offentlige fuld Rente af det paagældende Jordstykke, vil der være aabnet Udvej i den af Hr. Warming ønskede Retning, og Størrelsen af de enkelte Brug vil da ganske naturlig blive bestemt ved Efterspørgselen i Forbindelse med enhver Lysthavendes Smag og Ønsker.

*) De Læsere, der maatte ønske Oplysning om, hvorledes jeg for mit Vedkommende nærmest har tænkt mig Agrarreformer satte i Værk, tillader jeg mig at henvise til mine Afhandlinger i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1904 S. 1, Dansk Tidsskrift 1905 S. 161 og Gads Danske Magasin 1907/08 S. 575.

III.

Virkningerne af den Agrarreform, der sikrer enhver dansk Statsborger Ret til Andel i sit Fædrelands Jord, vil altsaa være en Billiggørelse (o: en rigeligere Forsyning) af Landbrugsprodukter og Industriprodukter. Derimod vil alt, hvad man kan henføre under Begrebet Luksus, i al Fald til en Begyndelse, blive dyrere end nu; senere vil det nok lykkes den økonomisk uafhængige Befolkning, som Agrarreformen vil stille paa Benene, i al Fald delvis at afhjælpe de Savn, som en Indskrænkning af Luksusforbruget fører med sig. Dog skal det ikke skjules, at et Samfund som det, der vil blive en Følge af Agrarreformen, maa finde sig i en permanent Fordyrelse af adskillige Luksusprodukter. Aviser og Klaverer vil saaledes blive dyrere end nu, en Del af vore mange Digtere og Literater maa sandsynligvis nedlægge deres Pen, fordi der ikke længere kan skaffes Afsætning for deres Aandsprodukter, megen Hotel- og Kaféluksus for slet ikke at tale om de mange Raffinements, som kun den egentlige Rigmandsklasse kan tillade sig, maa falde bort etc. En simplere og jævner Levevis over hele Linjen vilde sandsynligvis blive en Følge af Reformen.

Der er sikkert mange, der i den Anledning vil raabe op om Barbari og Tilbagegang i Kultur. Jeg tilstaar, at jeg for mit Vedkommende ikke kan se saaledes paa Sagen. Jeg har intetsomhelst mod Luksus i og for sig, og jeg erkender villig, at Kulturfremskridtet i mange Henseender beror paa en

større Mulighed for at tilfredsstille Fornødenheder, der paa et mere primitivt Standpunkt maa betegnes som Luksus. Men man kan som bekendt ogsaa købe Guld for dyrt, og det turde vel være et Spørgsmaal, om vi ikke betaler en altfor høj Pris for det materielle Fremskridt. Jeg forudsætter her i Overensstemmelse med de optimistiske Nationaløkonomer, at der virkelig foreligger et materielt Fremskridt ogsaa for Masserne, skønt dette for mig selv staar som problematisk. Selv om man nemlig antager, at Befolkningens Flertal nu er bedre situeret i økonomisk Henseende end i tidligere Tider, saa er dette Resultat kun naaet paa Bekostning af Friheden og Uafhængigheden. Og hvis det materielle Fremskridt kun kan realiseres derved, at en stedse større Procentdel af Befolkningen trykkes ned i de uselvstændige og afhængige Personers Rækker, maa vi hellere være Fremskridtet foruden. Det er virkelig en daarlig Trøst, at Arbejderne nu, takket være det industrielle Fremskridt, kan skaffe sig en Mængde Forbrugs- genstande, som i tidligere Tider var Luksusartikler selv for de bedrestillede Klasser, hvis Arbejdet paa Grund af de ændrede Arbejdsvilkaar nu føles som en større Forbandelse end forhen. Det kan ikke være en ligegyldig Ting, paa hvilken Maade det materielle Fremskridt — forudsat at et saadant overhovedet foreligger — realiseres. Og har den økonomiske Udvikling i den nyere Tid skaffet os en større Mængde Forbrugsgenstande end tidligere, har den til Gengæld gjort Eksistensen mere usikker og udsat store Masser af Befolkningen for periodiske Rystelser af en ofte rentud ødelæggende Karakter.

At Agrarreformen skulde medføre en Tilbagegang i Kultur, fordi forskellige Luksusfornødenheder ikke længere kan blive tilfredsstillende i samme Omfang som nu, kan kun hævdes af den, der paa ganske ensidig Vis betragter ethvert Fremskridt i materielt Velvære som et Fremskridt i Kultur. Til Erstatning for den bortfaldne Luksus vil Reformen bringe os Fordele af uvurderlig Betydning for den fremtidige Kulturudvikling i vort Folk. I Stedet for den nuværende afhængige og uselvstændige Lønarbejderklasse vil vi — takket være Anerkendelsen af Retten til Jorden — faa en selvstændig, af andres Vilkaarlighed uafhængig Befolkning, hvis Arbejde ikke er bestemt ved Hensynet til at skaffe den størst mulige Rente og Profit, men som er i Stand til først og fremmest at kunne arbejde med Tilfredsstillelsen af sine egne Fornødenheder som Formaal. En saadan Befolknings Kaar vil kun i mindre Grad blive berørt af Konjunkturerne paa Verdensmarkedet, da den udenrigske Handel vil være væsentlig indskrænket mod, hvad den nu er. Selvfølgelig vil vi være nødte til at eksportere en Del af vore Produkter for at skaffe os de Forbrugsartikler, som vi ikke selv kan producere, og vi vil altsaa til en vis Grad vedblive med at være interesserede i Priserne paa Verdensmarkedet, men der vil ikke som nu blive Spørgsmaal om en Forcing af Eksporten, og de skiftende Konjunkturer vil derfor ikke medføre de ødelæggende Virkninger, som de gør nu. Fra Landbrugskrisernes Historie véd vi, at den mindre Jordbruger, der væsentlig lever af de Produkter, han selv frembringer, kun i ringe Grad berøres af en Krise, og naar den

hele Befolkning har en selvstændig, umistelig Ret til Jorden, vil den være stillet paa en lignende Maade saavel under en Landbrugskrise som under en industriel Krise.

Der kan sikkert ikke være nogen Tvivl om, at en Befolkning, der lever under slige Kaar, vil være en langt solidere Bærer af Kulturfremskridtet i Danmark end den Befolkning, der lever under de nuværende økonomiske Forhold. Thi medens de nuværende Forhold gør Flertallet af Befolkningen — saavel indenfor Arbejderklassen som indenfor de mere velstillede Klasser — økonomisk afhængig og derved begunstiger de mere uselvstændige Elementer, vil Anerkendelsen af Retten til Jorden begunstige de selvstændige og uafhængige. Den økonomiske Fremgang vil nemlig ved Anerkendelsen af Retten til Jorden komme til at bero paa den enkeltes Energi og Dygtighed i en langt højere Grad end nu, hvor den arvede Formuebesiddelse i altfor mange Tilfælde sætter Stymperen i Stand til at besejre sine dygtigere og mere begavede Konkurrenter, medens samtidig Fagforeningstvungen indenfor Arbejdernes Kreds uundgaaelig tenderer henimod at trykke den energiske og dygtige Arbejder ned mod Undermaalerens Niveau. En Befolkning, der for største Delen bestaar af økonomisk uafhængige Bønder, og hvis økonomiske Fremgang fremfor alt vil komme til at bero paa den Energi og Dygtighed, hvormed hver enkelt er i Stand til at udføre sit Arbejde, vil rumme langt flere selvstændige og originale Personligheder end den nuværende Befolkning. En saadan Befolkning vil derfor have gode Betingelser for at fostre de aandelige

Stormænd, af hvem Kulturfremskridtet til enhver Tid afhænger, medens man ærlig talt ikke ret vel kan tænke sig, at vort nuværende Plutokrati eller Proletariat vil være i Stand til at frembringe saadanne Mænd.

Der hersker iøvrigt i vore Dage i vide Kredse — ikke mindst i radikale og socialistiske — en fuldstændig Kulturovertro. I Virkeligheden har Kulturen mindre Betydning i Sammenligning med de sunde naturlige Instinkter, og en Kulturudvikling, der gaar paa Tværs af disse Instinkter, maa anses for positiv skadelig. Til de sunde naturlige Instinkter hører i første Række Kærligheden til Jorden og Hjemlandsfølelsen, og den Svækkelse af disse Instinkter, der er indtraadt i Løbet af den sidste Menneskealder, er utvivlsomt et Dekadencefænomen af ikke ringe Betydning. Men denne Dekadence, der staar i nøje Forbindelse med Opretholdelsen af et Agrarsystem, som gør Flertallet af Befolkningen til Proletarer, kan selvfølgelig kun bekæmpes ved Tilvejebringelsen af gunstige Betingelser for de sunde Instinkters Udfoldelse og Vækst.